

Γιατί πρέπει κάθε στιγμή να αναφερόμαστε στο ΕΑΜ: Μέρος Α'

του Μιχάλη Λυμπεράτου

Στις 27 Σεπτεμβρίου 2013 κλείνουν 72 χρόνια από την ημέρα που ο Λευτέρης Αποστόλου του ΚΚΕ, ο Χρήστος Χωμενίδης από το Σοσιαλιστικό Κόμμα Ελλάδος, ο Ηλίας Τσιριμώκος, της Ένωσης Λαϊκής Δημοκρατίας (ΕΛΔ) και ο Απόστολος Βογιατζής του Αγροτικού Κόμματος Ελλάδας (ΑΚΕ) συνυπέγραψαν το κείμενο με το οποίο ιδρύθηκε το ΕΑΜ.

Χωρίς να παραγνωρίζουμε την ιστορική μοναδικότητα, δηλαδή των ειδικό συνδυασμό παραγόντων και αναγκαιοτήτων που συγκρότησαν ένα ιστορικό φαινόμενο και τις κοινωνικο-πολιτικές σχέσεις που αναπτύχθηκαν στα πλαίσια μιας δοσμένης συγκυρίας, η αναφορά στο ΕΑΜ με την έννοια μιας πολιτικής πράξης που επιδιώκει να αναζητήσει προσδιορισμούς, τηρουμένων των αναλογιών, των σημερινών πολιτικών διαδικασιών είναι στη σημερινή συγκυρία απολύτως αναγκαία.

Γιατί το παράδειγμα του ΕΑΜ βοηθά, εκ νέου, να τεθούν ζητήματα που άπτονται συνολικότερων απαιτήσεων σε σχέση με την ίδια την πολιτική διαδικασία. Ζητήματα που ανάγονται στο δομικό περιεχόμενο των εν γένει πολιτικών λειτουργιών. Πρωτίστως, δηλαδή, θέτει το ίδιο το ζήτημα του τι σημαίνει «κάνω πολιτική». Ιδίως όταν κάνει κανείς αριστερή πολιτική. Γιατί αναδεικνύει τους ενδογενείς της όρους, όσο και τη σχετική υποχρέωση να τηρηθούν αυτοί στα πλαίσια της ιστορικής αυτονομίας των πολιτικών διαδικασιών.

Πράγματι, το πρώτο ζήτημα που θέτει η μελέτη της ιστορικής εμπειρίας του ΕΑΜ είναι η αναγκαιότητα της πολιτικής στρατηγικής. Και αυτό με τη δομική έννοια της διαβάθμισης και του διαχωρισμού στρατηγικών από ενδιάμεσους στόχους. Χωρίς, δηλαδή, να χάνει ένας αριστερός από την οπτική του γωνία τη στρατηγική του κατεύθυνση, να είναι σε θέση να θέτει μια σειρά επιμέρους και συγκεκριμένους στόχους, οι οποίοι να αναβαθμίζονται διαρκώς δυνάμει της συγκυρίας και των αποτελεσμάτων (νικών) που έχουν επιτευχθεί, εγγραφόμενοι πάντα στη συνολική του στρατηγική κατεύθυνση.

Το παράδειγμα του ΕΑΜ, με την πολιτική τομή που επέφερε στην ιστορική διαδικασία τόσο σε επίπεδο διαμόρφωσης πολιτικών συσχετισμών με ιστορική διάρκεια δεκαετιών όσο και σε επίπεδο συγκρότησης της ιστορικής συνείδησης και της πολιτικής ταυτότητας ενός λαού, και υπό την προϋπόθεση ότι κατανοούμε ότι επρόκειτο για ένα εξαιρετικά σύνθετο πολιτικό εγχείρημα, καταδεικνύει με προφάνεια ότι δεν είναι δυνατόν να οχυρώνεται κανείς πίσω από την επίκληση του τελικού στόχου, να το επικαλείται για λόγους συνέπειας και εντυπώσεων και να αναμένει την παραγωγή πολιτικών αποτελεσμάτων αυτόματα και εξ απήνης. Γιατί η επίκληση του τελικού στόχου (πχ ο σοσιαλισμός ή η «λαϊκή εξουσία»), και μόνο αυτού, και μάλιστα με την αοριστία που σε επίπεδο συνθήματος περιέχει, μπορεί να αποφέρει αυτό που ονομάζουν οι ψυχο-κοινωνιολόγοι πόλωση συνέπειας στο εσωτερικό της ομάδας που διευκολύνει τη λειτουργία της αλλά αυτό αφορά μικρά σύνολα (μικρά και μεσαία κομματίδια) αλλά δεν δημιουργεί κανένα άλλο διακριτό αποτέλεσμα στα μεγάλα σύνολα που ενδιαφέρουν από άποψη ταξικής πάλης.

Και δεν αποφέρει μια τέτοια λογική σχεδόν τίποτα, επειδή ελάχιστα λαμβάνει υπόψη τη συγκυρία, τη στρατηγική του αντιπάλου, τον πόλεμο που διεξάγεται στο πεδίο της ταξικής πάλης, που όπως έδειξε ο Λένιν και ο Γκράμσι προσδιορίζεται από τα χαρακτηριστικά μιας

πολεμικής στρατηγικής με προώθηση θέσεων, ελιγμούς, συμμαχίες, επιταχύνσεις και καθυστερήσεις, εφόδους αλλά και ενίοτε οπισθοχωρήσεις. Αν δεν το λάβει υπόψη του εγκλωβίζεται κανείς σε έναν πολιτικό βολонταρισμό που στερεί στον αριστερό λόγο τη δυνατότητα να παράγει τους όρους ώστε να διαμορφώνει τη συγκυρία και να ενισχύει συνεχώς τις θέσεις του στο ταξικό μέτωπο.

Πρέπει να επισημανθεί ότι επουδενί η ενδιάμεση στρατηγική δεν αποκλείει την προώθηση του τελικού στόχου ή τον απορροφά αναγκαστικά, όπως διατείνονται οι «υπερ-επαναστάτες» καταγγέλλοντας τους «οπορτουμιστές». Αντιθέτως, ο τελικός στόχος την προϋποθέτει, εκτός και αν μια χεγκελιανή αντίληψη της ιστορίας μας οδηγεί στον γνωστό οικονομισμό της αναπόφευκτης αλλαγής σε σχέση με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Αν όμως μιλάμε για μια πραγματική ιστορική διαδικασία, τότε γνωρίζουμε ότι η ιστορία –και η διεκδίκηση του τελικού σκοπού–αφορά στην ταξική πάλη και προσδιορίζεται από τις επιταχύνσεις, τις διακυμάνσεις, τις τομές αλλά και τις αναστροφές της πορείας της.

Στα 1922 ο Λένιν κλείστηκε σε ένα δωμάτιο και δούλευε 24 ώρες το 24ωρο για να καταδείξει στους συντρόφους του ότι η Οκτωβριανή Επανάσταση δεν προήλθε μόνο από τις διαθέσεις των μαζών που σχηματίστηκαν αίφνης ή άπαξ και ότι όποιος επιχειρεί να κατευθύνει την ταξική πάλη είναι υποχρεωμένος να την αντιληφθεί με όρους γείωσης στην ταξική πραγματικότητα, πράγμα που επιλύει αυτόματα το ζήτημα διαμόρφωσης και διαχωρισμού των ενδιάμεσων στόχων από τους στρατηγικούς. Και είναι υποχρεωμένος να το κάνει γιατί το πιο δύσκολο δεν είναι να καταλάβεις εξ εφόδου την εξουσία, αλλά να τη διατηρήσεις και να της προσδώσεις βαθμηδόν τα χαρακτηριστικά που σχετίζονται με τους στρατηγικούς σου στόχους. Το είπε άλλωστε ξεκάθαρα: δεν ήταν η Νέα Οικονομική Πολιτική (ΝΕΠ) το πρόβλημα, ούτε οι δομές κρατικού καπιταλισμού που συνυπήρχαν με το σοσιαλιστικό κράτος, ήταν η πιθανή αδυναμία να μην κατορθώσεις να φθείρεις τις αστικές αυτές επιβιώσεις, εγκλωβισμένος σε επαναστατικές αυταπάτες. Ούτε είναι δεδομένο ότι δεν θα χρειαστεί και να υποχωρήσεις. Το θέμα είναι «να υποχωρείς με τάξη, να καθορίζεις με ακρίβεια τα όρια της υποχώρησης σου και να μην υποκύπτεις στον πανικό».[1]

Γιατί για τα μεγάλα σύνολα, τις κοινωνίες, τις τάξεις, απαιτούνται αναλύσεις όχι μόνο της οικονομικής συγκυρίας αλλά κυρίως σε σχέση με το πώς αυτή επηρεάζει τις πολιτικές συμπεριφορές και δημιουργεί όρους πολιτικών μετώπων. Και εκεί βρίσκεται και η δυσκολία. Γιατί μια τυπική ανάλυση στενά οικονομικής φύσης μπορεί να γίνει από έναν τυπικό αστό οικονομολόγο, το πρόβλημα όμως είναι να αντιληφθείς πώς αυτή η ανάλυση σχετίζεται με την πολιτική συγκυρία και πώς την προσδιορίζει, έχοντας υπόψη ότι οι κοινωνίες, ιδίως αυτή του ανεπτυγμένου χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου, διαμορφώνονται δυνάμει πολλαπλών κοινωνικών χαρακτηριστικών και συμφερόντων, διχάζοντας τις ίδιες τις τάξεις με την παραδοσιακή έννοια του όρου.

Εδώ υπάρχει και το βασικό εμπόδιο. Γιατί δεν αρκεί η ανάγνωση της σωστής θεωρίας, δηλαδή του μαρξισμού, όπως κάποιοι διατείνονται ως η μόνη προϋπόθεση, αλλά απαιτείται η χρήση της στη συγκυρία και η δυνατότητα να εκφεύγεις των ορίων της πολιτικής σου επιθυμίας και να βλέπεις αυτό που πραγματικά συμβαίνει. Εμπόδιο πιθανά ανυπέρβλητο για τις συνήθειες αναλύσεις στις οποίες απουσιάζει η ειλικρινής ανάλυση των στοιχείων που συνθέτουν τη δυναμική της τάξης, αλλά επιπλέον απουσιάζει και η ανάλυση της δυναμικής του αντιπάλου που είτε υπερεκτιμάται, είτε αυτός περιενδύεται με τα χαρακτηριστικά του σάκου του μποξ.

Έτσι, συνήθως «διαπιστώνεται» μέσω μιας πολύ εύκολης εκτίμησης και με βάση αυτό αρθρώνεται η πολιτική αρκετών αριστερών δυνάμεων ότι ο κοινωνικός αντίπαλος, η αστική τάξη, διχάζεται δήθεν από μια παρατεταμένη κρίση, πάντα διαλυτική, στη σχέση των μερίδων που την αποτελούν, ότι έχει οχυρωθεί πίσω από τις διεθνείς τις συμμαχίες, είναι, όμως έτοιμη να καταρρεύσει, ότι έχει απωλέσει όλες τα κοινωνικές της συμμαχίες και παραπαίει. Σύμφωνα με τον προσφιλή όρο η «εξουσία σέρνεται στους δρόμους». Αυτό ακριβώς συμπυκνώνει και η λογική «των μονοπωλίων» που εμφανίζει το μικρό και μεσαίο κεφάλαιο ως οιονεί σύμμαχο της εργατικής τάξης, που απομονώνει τα «μονοπώλια», ασχέτως αν οι επιχειρήσεις του μικρού και μεσαίου κεφαλαίου συνιστούν κάτεργο χειρότερης μορφής από αυτό των μονοπωλιακών επιχειρήσεων και πεδίο επιβολής πρωτόγονων εργασιακών σχέσεων. Άρα, είναι πάντα ο πιο δεδομένος σύμμαχος των μονοπωλίων αυτών.

Αλλά και όσον αφορά στην εργατική τάξη σπανίως αναλύεται από μια μορφή αριστερών προσεγγίσεων η δική της στρατηγική σε σχέση με τις συμμαχίες της, τους ελιγμούς της, το κοινωνικό και πολιτικό μπλοκ που συγκροτεί, τις αντιθέσεις στους κόλπους της. Εκλαμβάνεται ως μια ενιαία συνθήκη που τα διαφοροποιημένα συμφέροντα των εργατικών στρωμάτων ομογενοποιούνται πολύ εύκολα αν έχεις την καλή πολιτική. Ωστόσο, οι μερίδες και υπο-μερίδες της εργατικής τάξης είναι περισσότερες, με ακόμα περισσότερες οι πολιτικές τους συμπεριφορές. Οι εργάτες μετάλλου, για παράδειγμα, σε μια διεθνοποιημένη και τηρούσα τις απαιτήσεις του εργατικού νόμου επιχείρηση συμπεριφέρονται διαφορετικά από εκείνους που δουλεύουν το μέταλλο σε εργοστάσια χαμηλού επιπέδου εκμηχάνισης. Αν δεν αποκτήσει κανείς μια εικόνα των διαφοροποιήσεων αυτών, δεν έχει πραγματική επαφή με τη συγκυρία, με την πραγματική έννοια του όρου, όπως αυτή επηρεάζει διαφοροποιημένα τις διάφορες μερίδες του εργατικού κοινωνικού μπλοκ. Έτσι, εκών-άκων καταφεύγει στη πρακτική όλες τις στιγμές και τις εποχές, κάτω από οποιοσδήποτε συνθήκες, όλα να εγγράφονται στη νικηφόρα, γραμμική, πορεία της εργατικής τάξης προς την τελειώσή της (με τη θρησκευτική έννοια του όρου).

Να σημειωθεί ότι η λογική αυτή της μόνιμης ανακάλυψης επαναστατικών διαθεσιμοτήτων είναι επιβεβλημένη όταν πολώνεις τις μικρές ομάδες με βάση τη «συνέπειά σου». Γιατί μια ανάλυση των συσχετισμών εκτός των πλαισίων της βουλευσιαρχικής λογικής μπορεί να τρώσει τη «συνέπεια» αυτή ή την απειλεί. Ο λογικός φόβος ότι μια ανάλυση που εδράζεται σε πραγματικά δεδομένα της συγκυρίας μπορεί να δημιουργήσει ηττοπάθεια, και ήταν πάντα η βάση της επιχειρηματολογίας της σοσιαλδημοκρατίας όλων των αποχρώσεων, καταλήγει να αποτρέπει τις γειωμένες αναλύσεις και κυρίως τη διαμόρφωση της ενδιάμεσης στρατηγικής της αριστεράς. Ο φόβος να μην παρασυρθεί κανείς στη λογική των «σταδίων» οδηγεί στην κατάργηση της έννοιας της συγκυρίας και σε «επαναστατικά» φληναφήματα.

Όλα αυτά έχουν τεράστια σημασία κυρίως επειδή καθορίζουν τον τρίτο βασικό όρο όταν κάνεις πολιτική -που συνθέτει και τους άλλους- δηλαδή αυτόν της πολιτικής των συμμαχιών. Γιατί όταν δεν υπάρχει συγκυρία με την πραγματική έννοια και θεωρούμε ότι βρισκόμαστε σε μια διαρκή επαναστατική κατάσταση με άμεσο αποτέλεσμα την «λαϊκή εξουσία» (που δεν χρειάζεται να προσδιοριστεί πότε θα γίνει γιατί υποτίθεται βρίσκεται σε εξέλιξη) τότε δεν χρειάζονται κατ' ουσίαν συμμαχίες, οι οποίες είναι επικίνδυνες γιατί μπορεί να αλώσουν, με τον μικροαστικό τους δάκτυλο τις εν εξέλιξη υποτίθεται προωθημένες διαδικασίες της εργατικής τάξης. Ή αν γίνεται μια παραχώρηση στη λογική των συμμαχιών, οι συμμαχίες αυτές πρέπει να περιορίζονται σε δυνάμεις βοηθητικές της

«επαναστατικής» διαδικασίας. Με αυτές δεν χρειάζονται συμβιβασμοί, ελιγμοί, τακτικές συμμαχιών. Είναι πάντα έτοιμες να ακολουθήσουν, δεν χρειάζεται καν να τις δειλιάσουμε με πολιτικές προτάσεις.

Και στις δύο περιπτώσεις αυτού του τύπου της λογικής είναι ευνόητο ότι αποκλείεται η έννοια της πολιτικής σύνθεσης. Το γεγονός ότι δεν υπάρχει στην ιστορία περίπτωση κοινωνικής συμμαχίας που να μην συγκροτήθηκε με την προϋπόθεση της διαμεσολάβησης μιας πολιτικής συμμαχίας δεν λαμβάνεται υπόψη. Και όταν μιλάμε για πολιτικές συμμαχίες αναφερόμαστε στη σχέση διακριτών πολιτικών συνόλων, με διαφορετικές πολιτικές παρακαταθήκες, διαφορετικά χαρακτηριστικά και λειτουργίες σχέσεων εκπροσώπησης.

Η μόνο περίπτωση απουσίας τέτοιων πολιτικών διαμεσολαβήσεων είναι όταν μια κατάσταση καταστεί επαναστατική με την έννοια ότι η μαζική εξαθλίωση και πολιτική καταπίεση των από τα κάτω συνδυάζεται με μια κρίση και παράλυση της πολιτικής των κυρίαρχων τάξεων, όταν αδυνατούν να συντονίσουν την πολιτική τους, να εκπροσωπήσουν τμήμα των συμφερόντων των λαϊκών στρωμάτων, υφίστανται κρίση διακυβέρνησης και τα κόμματά τους διαλύονται. Τότε η αναγκαία κινητικότητα των μαζών που προκύπτει καθιστά τις πολιτικές συμμαχίες μη αναγκαίες. Αλλά αυτό συμβαίνει κάτω από πολύ ειδικές συνθήκες και αφού οι ήδη διαμορφωμένες πολιτικές συμμαχίες της εργατικής τάξης έχουν τεθεί στο προσκήνιο της πολιτικής ζωής.

Σε σχέση με αυτές τις προϋποθέσεις το ιστορικό παράδειγμα του ΕΑΜ είναι απολύτως διαφωτιστικό. Γιατί απάντησε σε ειδικές συνθήκες της ταξικής πάλης, εκεί όπου ο κοινωνικός αντίπαλος επιτίθεται ακάθεκτος με τη βαναυσότητα ενός κατακτητή, όντας σε ειδικό καθεστώς συσσώρευσης και η εργατική τάξη της κατακτημένης χώρας να περιέρχεται σε αγώνα επιβίωσης, σε συνθήκες κοινωνικής καταστροφής, μη διαθέτοντας τα ελάχιστα φυσιολογικά μέσα για να αναπτύξει την αντίστασή της έναντι της πιο ωμής μορφής ταξικής καταπίεσης και καταλήστευσης του κοινωνικού πλεονάσματος. Και όμως βαθμηδόν να οργανώνεται, να συγκροτεί τους δικούς της τρόπους αντίδρασης και σε κάποια φάση να καταφέρνει αποφασιστικά κτυπήματα στον αντίπαλο, τέτοια που να την θέτουν σε μια νικηφόρα πορεία.

Αυτές οι συνθήκες έχουν ισχυρές αναλογίες με συνθήκες των κρατών «έκτακτης ανάγκης» στη μεταπολεμική περίοδο, όταν το ταξικό σύστημα οχυρώθηκε πίσω από την ωμή κρατική βία για να αντιμετωπίσει τη ραγδαία ανάπτυξη του εργατικού κινήματος που συντελέστηκε με τις νίκες κατά του φασισμού ή για να αποσοβήσει το ενδεχόμενο να διατηρήσει και να προωθήσει περαιτέρω η εργατική τάξη τις θέσεις που κατέκτησε στην προηγούμενη φάση των αγώνων της, στην περίπτωση της Ελλάδας κατά τη διάρκεια της Αντίστασης. Το καπιταλιστικό σύστημα εξουσίας στην Ελλάδα χρειάστηκε, μάλιστα, να επιδοθεί σε έναν εκτεταμένο και ανελέητο εμφύλιο πόλεμο για επιβάλει στη χώρα τις προπολεμικές δομές συσσώρευσης, καταστρέφοντας όλες τις πολιτικές παρακαταθήκες που δημιούργησε η εργατική τάξη της χώρας κατά τη διάρκεια του πολέμου της κατά του εξωτερικού κατακτητή.

Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος ήταν κυρίως η ιστορία της προσπάθειας της ελληνικής αστικής τάξης και του στρατού της να καθυποτάξει το Δημοκρατικό Στρατό, ο οποίος, παρά την εκτεταμένη ιδεολογική διαστρέβλωση, δεν ήταν, ως επί το πλείστον, κάτι άλλο, εκτός από την απέλπιδα προσπάθεια να διασφαλίσει η Αριστερά τη θέση της στη μεταπολεμική πολιτική σκηνή με απαιτήσεις που δεν εξέφευγαν

πολύ των τυπικών αστικών λειτουργιών. Γιατί ως επί το πλείστον, και σε πείσμα της εκδοχής που έδωσε ο Ζαχαριάδης μετεμφυλιακά, αυτό που ζητούσε ο ΔΣΕ ήταν εκλογές και αμνηστία αλλά και πολιτική ομαλοποίηση έναντι μιας ελληνικής αστικής τάξης που είχε ξεκινήσει τον εμφύλιο πριν καν τον κηρύξει, μετά τη συμφωνία της Βάρκιζας στα 1945.

Υπό την έννοια αυτή, και τηρουμένων των αναλογιών, και σήμερα είμαστε σε μια ειδική φάση της ταξικής πάλης, όταν η παγκόσμια κρίση υπερσυσσώρευσης επιβάλλει σε μια εξαιρετικά επιθετική αστική τάξη που καταστρέφει μαζικά κεφάλαιο και εργασία για να περιορίσει τις απώλειές της εξαιτίας της πτώσης του ποσοστού του κέρδους και της ανεπάρκειας του χρηματοπιστωτικού συστήματος να αντισταθμίσει τις απώλειες αυτές. Οι πρακτικές που χρησιμοποιεί είναι αντίστοιχες της εποχής του «πολεμικού καπιταλισμού» του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, όπου η εγχώρια κυβέρνηση υποτάσσεται πλήρως στις επιταγές του δανειστή-δυνάστη, ο φυσικός πλούτος της χώρας λεηλατείται, η παραγόμενη υπεραξία καταλήγει στις γερμανικές τράπεζες ως τοκοχρεολύσια, ο Έλληνας εργαζόμενος υφίσταται μια άνευ προηγουμένου συρρίκνωση του βιοτικού του επιπέδου και των κοινωνικών του δικαιωμάτων. Διαφέρει με το κατοχικό παρελθόν μόνο η ένταση του φαινομένου και η απουσία του στρατού των δανειστών.

Σε τέτοιου είδους συνθήκες ο ταξικός αντίπαλος εγκαταλείπει όλες τις συνήθεις μορφές εξασφάλισης κοινωνικής συναίνεσης και τα προσχήματα που συνεπάγονται, επιστρατεύει τους κατασταλτικούς μηχανισμούς αλλά και αναδιαμορφώνει τις πολιτικές του οργανώσεις, επιστρατεύοντας και τα μαζικά φασιστικά και λαϊκιστικά κόμματα τύπου Χρυσής Αυγής ή ΛΑΟΣ, που όταν ξεπεράσει τα περιθώρια των πιθανών συμμαχιών του, τα αξιοποιεί ως ομάδες κρούσεις και κατατρομοκράτησης του κοινωνικού σώματος.

Την ίδια στιγμή σε αυτές τις συνθήκες γίνεται προφανές ότι οι εργατικές οργανώσεις είναι υποχρεωμένες, όχι μόνο να αντιμετωπίσουν την εκτεταμένη χρήση της κρατικής βίας, αλλά να αντιπαρατάξουν το μέγιστο των κοινωνικών δυνάμεων που διαθέτουν, να επεκτείνουν τις δικές τους συμμαχίες και να αναμορφώσουν πολιτικά τον ίδιο τον εαυτό τους και τις μορφές παρέμβασής τους ώστε να εξυπηρετήσει τις ανάγκες ενός ολομέτωπου πλέον ταξικού αγώνα. Κομβικό του στοιχείο η αναζήτηση συμμαχιών, όπως έκανε και το ΕΑΜ στα 1941-44, και συντελεστής του η Αριστερά η μόνη πολιτική δύναμη που υπό τέτοιες συνθήκες είναι σε θέση να συγκροτήσει το μέτωπο των θυμάτων της κρίσης και να επεμβεί στο ασυνείδητο προτσές εκδήλωσης του ταξικού ενστίκτου διαφοροποιημένων ως προς τα κοινωνικά τους χαρακτηριστικά δυνάμεων και να συνθέσει επαρκώς τις προτεραιότητες που γεννούν στις κοινωνικές δυνάμεις οι συνθήκες της κρίσης.

Αυτό είναι κάτι που αναμφίβολα απαιτεί για την Αριστερά την πρόταξη επιχειρημάτων, προτάσεων και πολιτικού σχεδίου, ενδιάμεσων και μεσοπρόθεσμων στόχων, ώστε να δημιουργήσει την αίσθηση ότι είναι σε θέση να ηγηθεί, σε πρώτη φάση, σε μια ριζική αλλαγή στους προτεινόμενους τρόπους αντιμετώπισης της επίθεσης που δέχεται και σε δεύτερο επίπεδο να εξαπολύσει την αντεπίθεσή της από θέσεις που έχουν υπερβεί τον αμυντισμό, που στην πρώτη φάση, αναγκαστικά οφείλει να τη διακρίνει. Γιατί ειδικά τα μικροαστικά στρώματα δεν δείχνουν ικανά να περιμένουν «για να ωριμάσουν οι συνθήκες», όταν ο κίνδυνος της βάνουσης προλεταριοποίησής τους γίνεται συνεχώς και πιο ορατός, κάτι που αν δεν ληφθεί υπόψη από την Αριστερά ώστε να αναπτύξει έγκαιρα την στρατηγική της, τα οδηγεί μαζικά στο στρατόπεδο του αντιπάλου, αποτελώντας σπασμωδικά τη δύναμη κρούσης του, όπως έγινε στη μετεμφυλιακή περίοδο με το λεγόμενο «εθνικό κορμό». Χωρίς πειστικές λύσεις διακυβέρνησης και οργάνωσης των συμφερόντων τους, χωρίς προοπτική υπέρβασης της κρίσης τους, τα στρώματα αυτά θα καταφύγουν στη

λαϊκιστική φενάκη του αντιπάλου και θα αποτελέσουν το λούμπεν κοινωνικό του στήριγμα.

Προϋπόθεση αυτού του σύνθετου εγχειρήματος που καλείται να υλοποιήσει η Αριστερά σε ειδικές συνθήκες ταξικής πάλης ώστε να μην απομονωθεί στην εκπροσώπηση και μόνο των συνειδητών και οργανωμένων εργατικών δυνάμεων, είναι οι αναλύσεις του ταξικού αγώνα πάνω στις οποίες θα στηριχθεί να μην εγκλωβιστούν στην ανάδειξη της κύριας αντίφασης, τη σύγκρουση κεφαλαίου και εργασίας, αλλά να εντοπίσουν, όπως έδειξε ο Λένιν, τους αδύνατους κρίκους, και τις δευτερεύουσες αντιφάσεις στις οποίες αναφέρθηκε κάποτε ο Μάο Τσετούνγκ και να τις επιμερίσουν, δημιουργώντας ενδιαμέσους στρατηγικούς στόχους. Να αντιληφθούν δηλαδή οι πολιτικές αναλύσεις της Αριστεράς ότι η ανάπτυξη του κινήματος δεν γίνεται γραμμικά αλλά ανώμαλα και ασυνεχώς, με ρυθμούς σε πολλές περιπτώσεις απρόβλεπτους, που πρέπει, όμως, κατά τι να προβλεφθούν. Αυτό θα επέτρεπε στις εργατικές πολιτικές οργανώσεις να οργανώσουν καλύτερα το δικό τους μέτωπο αγώνα, να υποστείουν τη σημαία επίθεσης σε άχρηστους πλέον ανταγωνισμούς που δεν είναι στο πλαίσιο της δεδομένης συγκυρίας καθοριστικοί (όπως οι προστριβές μικροαστικής και εργατικής τάξης), να αναζητήσουν νέα επίπεδα πολιτικής επαφής αλλά και να αναπτύξουν τακτικές και ενδιαμέσους στόχους, πέρα από τους μακροπρόθεσμους, που διατυπώνονται και διακηρύσσονται εύκολα σε επίπεδο συνθήματος αλλά συνήθως δεν επιφέρουν μαζικά αποτελέσματα.

Όλα αυτά, βεβαίως, αναφέρονται στην πρόθεση μιας ειλικρινούς ανάλυσης της συγκεκριμένης ταξικής συγκυρίας, ώστε να μην παρασύρεται κανείς από τη λογική ότι η κρίση θα γεννήσει αυτοματικά και την επαναστατικοποίηση των μαζών. Γιατί η ιστορία έχει αποδείξει ότι η επιδείνωση των υλικών συνθηκών αποτελεί μια από τις προϋποθέσεις αυτής της συνειδητοποίησης αλλά χωρίς την ολόπλευρη μεσολάβηση της Αριστεράς μέσω του πολιτικού της λόγου μπορεί να δημιουργήσει και τους όρους μιας εκτεταμένης συντηρητικοποίησης των μαζών (δέστε το φαινόμενο της Χρυσής Αυγής). Όταν στη διαδικασία πάρει το πάνω χέρι η αστική πολιτική στρατηγική θα συμβεί αυτό που γέννησε η δημοκρατία της Βαϊμάρης στην τελευταία φάση της, δηλαδή όταν οι Ναζί επέβαλαν στο γερμανικό κεφαλαίο έλεγχο των χρηματοπιστωτικών ροών και το προσέδεσαν στην πολεμική βιομηχανία, μειώνοντας την ανεργία και εξασφαλίζοντας τα απαιτούμενα αγροτικά προϊόντα από τις κατακτημένες χώρες για την αναβάθμιση της εγχώριας κατανάλωσης, τότε μετέτρεψαν τον γερμανικό λαό σε ένα ακραιφνή υποστηρικτή ακόμα και της πιο ωμής, καταστροφικής βίας, που ακόμη και μετά την καταστροφή του πολέμου δήλωνε σε ένα απίστευτο ποσοστό νοσταλγός του ναζισμού.

Αυτή η λογική που δεν θέλει την Αριστερά να περιμένει παθητικά από τους υλικούς όρους να ωριμάσουν τις συνθήκες, δηλαδή την πείνα και την εξαθλίωση να στρέψει τον κόσμο στην Αριστερά με τη σειρά της, προϋποθέτει το πραγματικό της ενδιαφέρον να εκτεθεί στην ταξική πάλη, να αναλάβει την ευθύνη για τις όποιες υπαναχωρήσεις που αναγκαστικά θα προκύψουν, να μην εμπλακεί σε έναν αγώνα ανταγωνισμού επαναστατικών διακηρύξεων. Κοινώς να επανατοποθετήσει τον πολιτικό της λόγο σε ορίζουσες που δεν ταυτίζουν την επαναστατικότητα με τις εκπεφρασμένες περί αυτής διακηρύξεις, όταν βρίσκεσαι υπό συνθήκες ολομέτωπης επίθεσης του ταξικού αντιπάλου. Υπό κάποιους, μάλιστα, όρους ο μετριασμός αυτών των διακηρύξεων μπορεί να επισωρεύσει τους πραγματικούς όρους επαναστατικότητας, πράγμα που συνέβη επί ΕΑΜ, όπως αυτοί ορίζονται μέσα από τη δοσμένη συγκυρία και εκδιπλώνονται δυνάμει αυτής. Γιατί επιτρέπει στην Αριστερά να εδραιώσει μια σχέση εμπιστοσύνης με τις μάζες, χωρίς να τις τρομοκρατεί με υπερφίαλες κοινωνικές μεταβολές, ιδίως όταν δεν έχει γίνει καμία πολιτική προεργασία για να

κατανοηθούν αυτές και να καταστεί απολύτως αντιληπτή η αναγκαιότητά τους.

Οι παραπάνω επισημάνσεις στην ουσία περιγράφουν και το εαμικό φαινόμενο που γεννήθηκε σε ένα δωμάτιο στην Αθήνα του Σεπτεμβρίου του 1941, σχεδόν εκ του μηδενός, και κατόρθωσε μέσα σε ένα χρόνο να γίνει το κυρίαρχο πολιτικό φαινόμενο στην Ελλάδα. Το γεγονός, για παράδειγμα, ότι το ΕΑΜ δεν εξέφρασε ποτέ επαναστατικούς στόχους με τη διακηρυκτική έννοια, δεν το καθιστούσε προοπτικά λιγότερο επαναστατικό από την άποψη ακόμα και των μεσο-βραχυπρόθεσμων συμφερόντων της εργατικής τάξης. Γιατί, παρά τη φαινομενική εγκατάλειψη της επαναστατικής φρασεολογίας, η ύπαρξη ενός κομμουνιστικού κόμματος στο εσωτερικό του αλλά και η μαζικότητά του, όσο και ο ένοπλος λαός στο εσωτερικό του, του προσέδωσαν, όπως γνώριζαν πολύ καλά οι αντίπαλοί του εγχώριοι και ξένοι, την εν δυνάμει δυνατότητα να προσδιορίζει την εξέλιξη των ανταγωνισμών στις οποίες εμπλέκονταν, να ανατρέπει τους υπάρχοντες συσχετισμούς και να προσθέτει στα πράγματα ως επίδοκο αντικείμενο και πανταχού παρόν το «φάντασμα» της σοσιαλιστικής μεταβολής, ακόμα και όταν ρητά δεν το επικαλούνταν.

Δεν είναι τυχαίο ότι και υπό την έννοια με την οποία τοποθετούσε ο Λένιν το «επαναστατικό» σε αντιπαράθεση με τους οπαδούς τους Κάουτσκι και τους εν γένει οπορτουνιστές, δηλαδή όχι μόνο ως κατάληψη της κυβερνητικής εξουσίας αλλά ως καταστροφή του συνόλου του αστικού κρατικού μηχανισμού και συγκρότηση διαφορετικών δομών «εργατικής» εξουσίας, πράγμα που ακριβώς έκανε η εαμική επανάσταση. Αφού οδήγησε στην καταστροφή του κράτους των κατακτητών και των συνεργατών τους στην Ελεύθερη Ελλάδα, αφού διέλυσε όλες τις αστικές δομές εξουσίας στο χώρο που κυριαρχούσε, τους αντικατέστησε με λαϊκές εξουσίες ακριβώς της μορφής που τις περιγράφει ο Λένιν και τις χαρακτήρισε ο Μαρξ στην περίπτωση της Παρισινής Κομμούνας. Ήταν αυτό που ο Ρώσος επαναστάτης ανέδειξε ως διαδικασία όπου το «προλεταριάτο καταστρέφει το μηχανισμό διοίκησης και ολόκληρο τον κρατικό μηχανισμό και τον αντικαθιστά από έναν καινούργιο που αποτελείται από ένοπλους εργάτες...», ήταν «μια πιο ολοκληρωμένη δημοκρατία: κατάργηση του μόνιμου στρατού, πλήρης αιρετότητα και ανακλητότητα όλων των δημοσίων λειτουργιών...»[2]

Έτσι, μπορεί το ΕΑΜ να διατύπωσε στο αρχικό πρόγραμμά του τους πλέον στοιχειώδεις πολιτικούς στόχους, αλλά στην εξέλιξη του αγώνα του, ιδίως όταν ο αντίπαλος ηττημένος υποχώρησε, ανέπτυξε στοιχεία που υπερέβαιναν και το πλέον επαναστατικό πρόγραμμα. Γιατί εξ αντικειμένου στο σκέλος της πολιτικής του πρακτικής αναπαρήγαγε και αντανάκλούσε de facto την εργατική ηγεμονία στο εσωτερικό του, όπως αυτή προσδιοριζόταν από το είδος των πολιτικών αγώνων που έδινε (διαδηλώσεις, καταλήψεις παραγωγικών μονάδων, δολιοφθορές), αλλά και του τρόπου που συγκροτούσε τις πολιτικές του λειτουργίες (οι «λαϊκές εξουσίες του βουνού» ήταν στην ουσία μια επί το ειδικότερο αναπαραγωγή των δομών λειτουργίας των εργατικών οργανώσεων -λαϊκές συνελεύσεις, συμμετοχικότητα, άρση των ιεραρχήσεων, διαρκής λαϊκός έλεγχος, αμεσοδημοκρατικές λειτουργίες, ανακλητότητα αντιπροσώπων κλπ-). Ακόμη περισσότερο, οι ένοπλες οργανώσεις του ΕΑΜ, τόσο ο ΕΛΑΣ, όσο και η ΟΠΛΑ και η Εθνική Πολιτοφυλακή, ήταν ο καθεαυτό «ένοπλος λαός» του Μάρξ της Παρισινής Κομμούνας[3], αναπαράγοντας αφ εαυτού τις ιστορικές πρακτικές των ένοπλων μαζικών εργατικών αγώνων, και μάλιστα στη βάση της λογικής οι δομές στρατιωτικοποίησης να μην αναπαράγοντα αφεαυτές όπως συμβαίνει με έναν αστικό στρατό, αλλά πάντα υπό την αίρεση της επίτευξης του πολιτικού ταξικού αποτελέσματος, όπως εκδηλώθηκε με τις λαϊκές συνελεύσεις μέσα στις μονάδες του ΕΛΑΣ, την κατάργηση βαθμών, την αναπαραγωγή του σχήματος της τριμελούς διοίκησης-στρατιωτικός αρχηγός, καπετάνιος και πολιτικός επίτροπος.

Με άλλα λόγια, το ΕΑΜ συνιστούσε την πιο απτή απόδειξη ότι το «επαναστατικό» δεν αναλύεται πάντα στη διατύπωση «καθαρών» στόχων που διατυπώνονται άπαξ και ισοπεδώνουν ουσιώδη ζητήματα, όπως η επίτευξη των κοινωνικών συμμαχιών πάνω στις οποίες θα οικοδομηθεί η σχέση εργατικής ηγεμονίας στο εσωτερικό του λαού, αρνούνται να συγκροτήσουν ενδιάμεσους στόχους και δεν συνδέονται άμεσα με τη συγκυρία (ή με βάση μια «συγκυρία» που την προσαρμόζει κανείς στους «καθαρούς» του στόχους). Στην πραγματικότητα επαναστατικό είναι ότι αφορά στη δυνατότητα ώστε μια μερική πολιτική προοπτική που αρχικά τέθηκε να διανοίγεται στην υπέρβαση του εαυτού της, διεκδικώντας τη συνεχή της αναβάθμιση, στη βάση αξιοποίησης των προηγούμενων κατακτήσεων εγγεγραμμένων στην αντικαπιταλιστική προοπτική. Η απελευθέρωση της χώρας από τους κατακτητές, στόχο που χωρίς ιδιαίτερα συμφραζόμενα διατύπωσε το ΕΑΜ, παρέσυρε τις μάζες και δημιούργησε λόγω των δυνατοτήτων που αναπτύχθηκαν (μια τεράστια κοινωνική και πολιτική συμμαχία εκπεφρασμένη θεσμικά στην κυβέρνηση του Βουνού) αφ' εαυτούς τους όρους μιας άλλης κοινωνίας, αν ξεδιπλώνονταν ελεύθερα οι δυνατότητες που εγγενώς έθετε. Όταν το ΕΑΜ μιλούσε αρχικά για ελεύθερες εκλογές με συντακτικό περιεχόμενο δεν απαιτούνταν να διευκρινίζει με ακρίβεια το πολιτικό περιεχόμενο αυτής της προοπτικής αφού οι πάντες γνώριζαν τη μορφή που θα έπαιρνε αυτό σε συνθήκες όπου ο ταξικός αντίπαλος είχε ηττηθεί και οι μάζες απελευθερωθεί από τους ιδεολογικούς καταναγκασμούς του παρελθόντος. Και το ΕΑΜ όσο αναπτυσσόταν έδειχνε ότι δεν θα παρεμπόδιζε την εκδίπλωση της κοινωνικής δυναμικής που είχε διαμορφωθεί. Ήταν αυτό ακριβώς που φοβούνταν οι αντίπαλοί του (αστικές οργανώσεις, κόμματα και Βρετανοί) παρά τις πολλές διαβεβαιώσεις επί του αντιθέτου που διέθεταν από την εαμική πλευρά.

Τα όποια «λάθη» και ήττες του κινήματος που πολλοί επικαλούνται για να υποβαθμίσουν όχι το ΕΑΜ αλλά παράλληλα με αυτό τα χαρακτηριστικά πολιτικής πράξης που έθεσε δεν συνδέονται γραμμικά με την απουσία επαναστατικής στρατηγικής, όπως την εννοεί κανείς, αλλά κυρίως με τη αδυναμία να συνδεθεί αυτή με τις πραγματικές συνθήκες της εκάστοτε συγκυρίας και της ταξικής πάλης. Αλλά και την αδυναμία του, όπως συνέβη στην περίπτωση των συμφωνιών του Λιβάνου και της Καζέρτας, να εκφύγει των όσων είχαν ήδη κατακτηθεί, να περάσει σε αναβάθμιση των στόχων του, νομίζοντας ότι οι συνθήκες δεν είχαν μεταβληθεί και αναζητούσαν, όπως έκανε η τότε η κυρίαρχη τάση στην ηγεσία του ΚΚΕ, την αναπαραγωγή της καλής συνταγής του άμεσου παρελθόντος.

Γιατί αν το ΕΑΜ κατά την απελευθέρωση δεν ανταποκρίθηκε στον επαναστατικό του ρόλο ήταν επειδή οι «επαναστατικές» τάσεις στο εσωτερικό του ΚΚΕ ηττήθηκαν στην αντιπαράθεσή τους με τη γραμμή της ομαλής εξέλιξης, κυρίως, όμως, επειδή αυτές δεν είχαν κατορθώσει να συγκροτηθούν με τρόπο ώστε να διεκδικήσουν την ηγεμονία στο εσωτερικό του κόμματος. Επιπλέον, η διαχείριση του ζητήματος της διεκδίκησης της εξουσίας εξαρτάται πάντα από τη στρατηγική και την έκβαση της σύγκρουσης με τον αντίπαλο. Η ειρηνική στρατηγική ήταν και προϊόν αντικειμενικών δυσκολιών: της εξάντλησης των μαζών από τον πόλεμο και της απροθυμίας τους να συναινέσουν σε μια νέα ένοπλη ρήξη, της ύπαρξης του στρατού της Μέσης Ανατολής, της ισχύος των Βρετανών, της αποστασιοποίησης των πολιτικών συμμάχων στο εσωτερικό του ΕΑΜ, αλλά και της απουσίας στήριξης ενός επαναστατικού εγχειρήματος στην Ελλάδα από το διεθνές σοσιαλιστικό στρατόπεδο.

Στην πραγματικότητα αυτό που έδειξε το ΕΑΜ ήταν ότι οι καμπές της ταξικής πάλης σε πολλές περιπτώσεις δεν συνάδουν με την εμπειρία των ιστορικών εφαρμογών της επαναστατικής θεωρίας, όπως κάποιοι πιστεύουν ότι την ερμηνεύουν πιστά. Όταν δεν επιχειρείται ειλικρινά να κατανοηθούν οι πραγματικές συνθήκες που επικρατούν οδηγείται

κανείς σε αποτυχίες είτε στον εγκλεισμό στον «παράδεισο» του ιστορικού «επαναστατικού» παραδείγματος με συνέπεια έναν άκρατο απομονωτισμό. Δεν παράγεις πάντως κανένα μαζικό ιστορικό αποτέλεσμα. Στο βιβλίο του «Αριστερισμός, Παιδική αρρώστα του Κομμουνισμού» που γράφηκε για το II Συνέδριο της Κομιτέρν στα 1920, του οποίου τη στοιχειοθέτηση και την έκδοση παρακολούθησε ο ίδιος ο Λένιν ώστε να προφτάσει να εκδοθεί πριν το Συνέδριο, ο Λένιν γράφει: «γιατί δεν είναι δυνατόν οι Γερμανοί αριστεροί να μην ξέρουν πως όλη η ιστορία του μπολσεβικισμού, και πριν και ύστερα από την επανάσταση του Οκτώβρη είναι γεμάτη από περιπτώσεις ελιγμών, συμφωνιών, συμβιβασμών με άλλα κόμματα, χωρίς να εξαιρούνται και τα αστικά κόμματα...» και αλλού «να παίρνεις υπόψη όλες τις δυνάμεις, τις ομάδες, τα κόμματα, τις τάξεις, τις μάζες που δρουν σε μια δοσμένη χώρα και όχι να καθορίζεις την πολιτική σου με βάση μονάχα της επιθυμίες και τις αντιλήψεις, το βαθμό συνειδητότητας και της διάθεσης για αγώνα μιας μόνο ομάδας ή ενός κόμματος». [4]

Ήδη από την εποχή του Παλλαϊκού Μετώπου στο Μεσοπόλεμο, πολύ πριν τη δημιουργία του ΕΑΜ, είχε διευκρινιστεί ποιο θα ήταν το περιεχόμενο της νέας επαναστατικής προοπτικής, αφού τα αποτελέσματα του απομονωτισμού της περιόδου της διατύπωσης «καθαρών» στόχων και της αναπαραγωγής του μοντέλου της Οκτωβριανής Επανάστασης, μετά τις αποτυχίες των άλλων ευρωπαϊκών επαναστάσεων αλλά και την ανάδυση του φασισμού, είχαν καταστήσει σαφές ότι τα παλιά μοντέλα στρατηγικής οδηγούσαν στην πολιτική καταστροφή. Το παγκόσμιο κίνημα άρχισε να ανακάμπτει όταν αναγκάστηκε να αναζητήσει τις δικές του προσαρμογές στρατηγικής στα πλαίσια της ταξικής πάλης της εποχής, εγκαταλείποντας τις βολικές σχηματοποιήσεις που αντέγραφαν, στα πλαίσια ενός απαράδεκτου βυζαντινισμού, προγενέστερες πολιτικές εμπειρίες.

Έτσι, τα κομμουνιστικά κόμματα της εποχής αναδιαμόρφωσαν τη στρατηγική τους ιδίως έναντι του φασιστικού κινδύνου, συγκρότησαν κοινωνικά μέτωπα, διαμόρφωσαν όρους πολιτικής επικοινωνίας με σοσιαλδημοκρατικές πολιτικές δυνάμεις, έθεσαν ενδιάμεσους στόχους και επινόησαν νέες μορφές πολιτικής πράξης. Αυτά δημιούργησαν τις νέες προοπτικές ανασύνταξης των εργατικών δυνάμεων. Η όποια μορφής Αριστερά δεν παρακολούθησε αυτή τη διαδικασία, αρκέστηκε να διαπιστώνει, σε κοινό το πολύ 200 ατόμων, αντεπαναστατικές ευθύνες για τη μη αξιοποίηση των ευκαιριών που, όμως, η ίδια κατά κανένα τρόπο δεν συνέβαλε να δημιουργηθούν. Είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα η κριτική για το έλλειμμα επαναστατικότητας που άσκησε στο ΕΑΜ ο τροτσκιστικός χώρος της εποχής, που απομονώθηκε τελείως όχι μόνο επειδή το επιδίωξαν, όπως πολύ βολικά υποστηρίχθηκε, οι σταλινικοί αλλά λόγω εμφανούς πολιτικής αδυναμίας.. Γιατί υπήρξαν και τροτσκιστές που έδρασαν μέσα στις εαμικές οργανώσεις συμβάλλοντας καθοριστικά στα αποτελέσματα που δημιούργησε.

Γιατί αυτό που ώθησε το κομμουνιστικό κόμμα από τα 250 μέλη σε Αθήνα και Πειραιά στα 1930[5] στο 5,76% και τους 15 βουλευτές του 1936 στα 300.000 μέλη στα 1944 και την απήχησή του στο μισό περίπου ελληνικό λαό δεν ήταν ούτε η «ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων», ούτε η εξαιτίας της πείνας ή από «επιφοιτήσεως» συνειδητοποίηση αλλά οι πολιτικές παρεμβάσεις που πραγματοποιήθηκαν και η σαφή γνώση των συνθηκών μέσα στις οποίες αναπτύχθηκε ο ταξικός αγώνας. Και έτσι βρέθηκε κανείς μπροστά στο παράδοξο η Αριστερά να απειλεί με την κατάληψη της εξουσίας και να υφίσταται την αποκρουστικότερη πολιτική καταστολή την περίοδο ακριβώς που οι κύριες οργανώσεις της έκαναν πολιτική, ελίσσονταν, ανέπτυσσαν συμμαχίες και προέβαλαν τους μετριοπαθέστερους ενδιάμεσους πολιτικούς στόχους, που οι αντίπαλοι τους ήξεραν πολύ καλά ότι της εξασφάλιζαν καθοριστικές θέσεις στην πολιτική κονίστρα.

Ήταν τόσο πιστή η εφαρμογή μιας πολιτικής συμμαχιών όπως την ήθελε ο Λένιν που μετέβαλαν για πάντα τον τρόπο που άρθρωνε πολιτική ο επαναστατικός μαρξισμός. Μάλιστα, ο μετασχηματισμός αυτός τροποποίησε και τα ίδια τα κομμουνιστικά κόμματα που χωρίς να το διακηρύξουν αναπαρήγαγαν ως ένα βαθμό είτε στο εσωτερικό τους, όπως έγινε με το ΚΚΕ των 300.000 μελών επί ΕΑΜ, είτε ιδρύοντας σχηματισμούς όπως η ΕΔΑ, τη μορφή των πολιτικών συμμαχιών που συνήπταν. Για αυτό κατόρθωσε η Αριστερά να ανταπεξέλθει της ήττας του εμφυλίου, για αυτό κατόρθωσε να διεκδικεί την εξουσία, μόλις 9 χρόνια μετά το τέλος του, μετά τις εκλογές του 1958, για αυτό πέτυχε να δημιουργήσει μια επαναστατική κατάσταση στα Ιουλιανά του 1965 και να υποχρεώσει το κράτος στο πραξικόπημα των Συνταγματαρχών.

Μια ιδανική πολιτική συμμαχιών

Είναι απαραίτητο να τονιστεί, και αυτό μας ενδιαφέρει και σήμερα, ότι το ενέργημα ΕΑΜ δεν ήταν αποκύημα απίστευτων ανθρώπων με απίστευτες πολιτικές διαθέσεις, ικανότητες και γνώσεις. Στηρίχθηκε στην πραγματικότητα σε απλά πράγματα: πρώτος και ίσως ο πιο καθοριστικός όρος ήταν ότι έπρεπε να γίνει κάτι, να εξασφαλιστεί ένα σαφές πολιτικό αποτέλεσμα, η Αντίσταση, κάτι που να υπερβαίνει τα πλαίσια την απλής στρατηγικής επιδίωξης για την προώθηση της απήχησης του κομμουνιστικού κόμματος, την επίτευξη των στόχων κάποιου «σταδίου», ή την «προσαρμογή» στις απαιτήσεις τις συγκυρίας χωρίς να διαμορφώνεις τη συγκυρία αυτή.

Η συγκρότηση της Αντίστασης συνιστούσε έναν κυρίαρχο και αυτοτελή μηχανισμό προώθησης του βαθύτερου ταξικού συμφέροντος και όχι μέσο για τη διαφήμιση του κόμματος. Γιατί υπήρχε σαφής συνείδηση και εδραιώθηκε πλατειά στην εξέλιξη των πραγμάτων η συνείδηση ότι η Αντίσταση ήταν ταυτόχρονα και ταξικός πόλεμος έναντι ενός κατακτητή που ήταν πριν από όλα μεταμόρφωση του ταξικού εχθρού, εκδήλωση της πρόθεσης των εξωτερικών και ημεδαπών κυρίαρχων τάξεων να επιβάλουν την εξουσία και τα συμφέροντά τους στα πλαίσια της αντιμετώπισης της τότε διεθνούς κεφαλαιοκρατικής κρίσης.

Δεν υπήρχε καν η λογική ότι την η εργατική τάξη βρισκόταν σε φάση επίθεσης, ότι είχε κατακτήσει τις μάζες, ότι αυτή είχε το πάνω χέρι στον κοινωνικό αγώνα, ότι επίκειτο ως δια μαγείας η λαϊκή εξουσία την οποία αρκούσε το καλό πολιτικό πρόγραμμα για να την αδράξει. Οι αριστεροί και οι κομμουνιστές της εποχής είχαν συνείδηση ότι η κοινωνία και η Αριστερά προσπαθούσε να απεμπλακεί από μια δικτατορία την οποία επιδίωκαν να αναπαράξουν οι κατακτητές και οι συνεργάτες τους, ο αριστερός λόγος είχε επί μακρόν περιθωριοποιηθεί στην κοινωνική συνείδηση όταν για δεκαετίες εμφανιζόταν ως η πολιτική έκφραση του εσωτερικού και εξωτερικού εχθρού της χώρας, το κομμουνιστικό κόμμα της εποχής υφίστατο τις επενέργειες του εγκλεισμού και της καταστολής και είχε συρρικνωθεί στο έπακρο, ενώ η πείνα και η εξαθλίωση που επέφερε ο πόλεμος δεν ήταν αυτοματικά αιτία συνειδητοποίησης αλλά μπορούσε εύκολα να αποδειχθεί παράγοντες παραγωγής ενός εκτεταμένου και καθημαγμένου λούμπεν προλεταριάτου.

Για αυτό ακριβώς η Αριστερά της εποχής ξεκίνησε από την αρχή, από τα πιο στοιχειώδη. Και το πιο στοιχειώδες ήταν να φέρει σε επαφή όσες περισσότερες γινόταν κοινωνικές ομάδες, να τους εμπλέξει στη λογική διεκδίκησης του συλλογικού, να καλλιεργήσει δεσμούς κοινωνικής αλληλεγγύης, να καταπολεμήσει τον ατομικισμό και το πελατειακό πνεύμα που καλλιεργήθηκε πάνω από έναν αιώνα στην Ελλάδα. Να απεμπλέξει τους Έλληνες από το κλίμα κομματοκρατίας στο οποίο το αστικό συγκρότημα εξουσίας τους είχε

εγκλωβίσει.

Όλη αυτή η πρόθεση αποτυπώθηκε σε αυτό που υπογράμμιζαν οι εαμικές διακηρύξεις ότι «όποιος, κρατώντας οποιουσδήποτε προσωπικούς υπολογισμούς, συμφέροντα, μίσση, αντιπάθειες, φιλοδοξίες και ιδεολογίες, καταπολεμάει ή υπονομεύει την ενότητα του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα....αυτός οπουδήποτε και να βρίσκεται, οπωσδήποτε και να λέγεται είναι συνεργάτης των ξένων κατακτητών, θεληματικά ή άθελα.»[6] πράγμα που διαβαζόταν από τους πιο μνημένους και ως κάλεσμα επίτευξης μιας ταξικής ενότητας, απαραίτητης για την αποφασιστική επίθεση στο υπάρχον καθεστώς ταξικού καταναγκασμού.

Το γιατί δεν διατυπώθηκε πιο συγκεκριμένα δεν ήταν αναγκαστικά απόρροια «μικροαστικοποίησης» της πολιτικής του κόμματος. Ήταν κυρίως αποκύημα της ανάγκης να εξασφαλιστεί η επίτευξη του στόχου: να διευκολυνθεί η σύζευξη των συσσωρευμένων αντιφάσεων ώστε να υποκινηθεί η διαδικασία οι λαϊκές μάζες (προλετάριοι, αγρότες, μικροαστοί), ταξικά διαιρεμένες και αυτές, να συνενωθούν και να ριχτούν σε μια γενική επίθεση κατά του αστικού καθεστώτος που ήταν απίστευτα ισχυρό, όπως είναι και σήμερα. Γιατί όπως έλεγε ο Λένιν εξηγώντας τη γρήγορη επιτυχία της Οκτωβριανής επανάστασης («Γράμματα από Μακριά») όλα οφείλονταν σε μια απόλυτα μοναδική κατάσταση όπου αντιθετικά ρεύματα, απόλυτα ανομοιογενή ταξικά συμφέροντα, αντιφατικές πολιτικές και κοινωνικές διεκδικήσεις συγχωνεύτηκαν με έναν απόλυτα αρμονικό τρόπο ώστε να ανατρέψουν το τσαρικό καθεστώς.

Πράγματι, το ΕΑΜ αυτό υλοποίησε. Κοινωνικές δυνάμεις με προεξάρχουσα την εργατική τάξη της χώρας συνέθεσαν τα συμφέροντα και τις κοινωνικές πρακτικές τους κατά του κατοχικού καθεστώτος, δημιουργώντας όρους μιας απίστευτης ταξικής συμμαχίας. Απίστευτης γιατί οι κοινωνικά απομονωμένοι αγρότες, εξαρτημένοι από το «χωράφι» που πρέπει να «αυγαταίνει» και από ένα κράτος που τους εκπροσώπησε παρέχοντας προπολεμικά στους γόνους τους απασχόληση στον ελληνικό στρατό,[7] μετασχηματίστηκαν μέσω του ΕΑΜ και ελέω των λαϊκών εξουσιών σε κοινωνική δύναμη, ορίζοντας νέες μορφές κοινωνικής οργάνωσης που συνδύαζαν μέσω κυρίως της Κυβέρνησης του Βουνού δομές κοινοτικής οργάνωσης στο συνδυασμό τους με το συμβουλευτικό χαρακτήρα των πολιτικών μορφών που ιστορικά συγκρότησε η εργατική τάξη. [8]

Για αυτό και το ίδιο το ΚΚΕ μαζικοποιήθηκε. Αγρότες και μικροαστοί ενσωματώνονταν μαζικά στο ΕΑΜ και πολιτικοποιούμενοι άνοιγαν και τις οργανώσεις του ΚΚΕ. Η αθρόα προσχώρηση αγροτών μέσα στο ίδιο το ΚΚΕ, αυτό το οποίο για χρόνια θεωρούσαν αντεθνικό και άθρησκο, ήταν πραγματικά πρωτοφανής. Ιδίως στη Θεσσαλία, τα ποσοστά συμμετοχής των αγροτών μελών του κόμματος άγγιζαν το 70%, για οργανώσεις που αριθμούσαν το ¼ των μελών του κόμματος πανελλαδικά.[9] Είναι ενδεικτικό ότι μεταξύ των αστικών κέντρων του Θεσσαλικού κάμπου και του αγροτικού τους περιγύρου, οι αναλογίες σε επίπεδο ποσοστών συμμετοχής του πληθυσμού στο ΚΚΕ ευνοούν τις καθεαυτό αγροτικές περιοχές.[10] Αναλογίες που αποθεώθηκαν μετά τη μάχη της σοδειάς το καλοκαίρι του 1944 και απετράπη η κατάσχεση μεγάλου τμήματος της αγροτικής παραγωγής από τους κατακτητές.[11]

Δεν είναι για αυτούς τους λόγους τυχαίο ότι η σχέση αυτή της αγροτικής τάξης με την Αριστερά παρέμεινε κραταιά και πολύ αργότερα, ακόμα και στον εμφύλιο. Οι αγρότες αρνήθηκαν στα 1945 να απολακτιστούν από το Κομμουνιστικό Κόμμα όταν το επιχειρήσε ο Ζαχαριάδης αλλά κυρίως ενίσχυσαν μαζικά το Δημοκρατικό Στρατό, γεγονός που

υποχρέωσε το κράτος να μετακινήσει πάνω από 600.000 ανθρώπους από τις περιοχές που ασκούσε δράση ο Δ.Σ.Ε για να μπορέσει να του στερήσει πηγές συντήρησης και να τον κατανικήσει. Είναι στην ουσία αυτή η αγροτική τάξη που διωγμένη από το χωριό αλλάζει τους συσχετισμούς στις πόλεις, οι οποίες αποκτούν σαφή αριστερή πλειοψηφία, όπως έδειξαν οι πρώτες μετεμφυλιακές εκλογικές αναμετρήσεις.[12]

Αντίστοιχη συνθήκη διαμορφώθηκε και με την εργατική τάξη της χώρας. Ενοποιήθηκε αποφασιστικά, συγκροτώντας ένα πρωτόγνωρο εργατικό μέτωπο,[13] το ΕΕΑΜ, που εξασφάλισε τη συνένωση των υπαρχόντων συνδικαλιστικών οργανώσεων, περιθωριοποίησε τις προπολεμικές αντιθέσεις,[14] και πραγματοποίησε στο ακέραιο την απαίτηση του ΠΓ του ΚΚΕ να περιλαμβάνει όλους, χωρίς εξαιρέσεις, τους εργαζομένους.[15] Το γεγονός αυτό έδωσε αποφασιστική ώθηση σε εκείνους τους εργατικούς αγώνες που ματαίωσαν την επιστράτευση και απαιτούσαν τεράστιες συγκεντρώσεις και μαζικές απεργίες[16] σε σημείο που οι Γερμανοί διαπίστωναν πλέον ότι μόνο η δράση του κατοχικού στρατού, των ειδικών σωμάτων της αστυνομίας και των Ταγμάτων Ασφαλείας μπορούσαν να περιορίσουν σε κάποιο μικρό βαθμό το απεργιακό αντιστασιακό πνεύμα. Πραγματικά, ιδίως οι διαδηλώσεις στις 24 Φεβρουαρίου και 5 Μαρτίου 1943 στην Αθήνα,[17] ματαίωσαν της επιστράτευση, επιτυχία πρωτόγνωρη για όλη της κατεχόμενη Ευρώπη.[18]

Όμως ακόμα πιο εντυπωσιακό ήταν το εύρος της κοινωνικής συνεργασίας των εργαζόμενων δυνάμεων με τη μικροαστική τάξη, κυρίως με άξονα τις δυνάμεις της διανοητικής εργασίας. Πέραν της *de facto* κατάργησης στο βουνό της διάκρισης χειρονακτικής και πνευματικής εργασίας, η διανοητική εργασία αποσυνδέθηκε πλήρως από τη διαδικασία αναπαραγωγής της κυρίαρχης ιδεολογίας και αποστασιοποιήθηκε ακόμα και από το επίπεδο της παραδοσιακής πολιτικής συμβολοποίησης. Έτσι, εξασφαλίστηκε η διάχυση του πολιτισμού της πόλης στους αγροτικούς πληθυσμούς της Ελεύθερης Ελλάδας[19] και το Βουνό μεταβλήθηκε σε χώρο εκτεταμένης πολιτιστικής αναπαραγωγής.[20] Πάντως και η ευφυής τακτική, σε στρώματα που δεν αγαπούσαν τις συλλογικές διαδικασίες, να προσφερθούν εαμικές οργανώσεις χωρίς ασφυκτικούς συγκεντρωτικούς περιορισμούς έπαιξε το ρόλο της. Άλλωστε και μέσα στο ίδιο το ΚΚΕ, που δεν έψαχνε τότε μανιωδώς να βρει αντεπαναστάτες μικροαστούς και εχθρούς της λαϊκής εξουσίας (ποια είναι ακριβώς αυτή;) όπως κάνει σήμερα, επικράτησε η αντίληψη ότι ήταν αναγκαίο να μοιραστούν πρωτοβουλίες και να δοθεί ένας βαθμός οργανωτικής αυτονομίας στις οργανώσεις του ΕΑΜ ώστε να απελευθερωθεί η λαϊκή πρωτοβουλία.[21]

Αλλά και το ίδιο το ΚΚΕ επηρεάστηκε. Το Δεκέμβριο του 1942 τα μέλη έχουν γίνει 15.000 από λίγες εκατοντάδες το 1940[22] ενώ το 1943 περίπου τετραπλασιάζονται. Τον Ιανουάριο του 1944, στη 10 Ολομέλεια, το κόμμα δεκαπλασιάζει τα μέλη του[23] και όπως αναφέρει στην εισήγησή του ο Γ. Ζεύγος μετατρέπεται στο μεγαλύτερο οργανισμό της χώρας με εκατοντάδες χιλιάδες ενεργά μέλη, συγκροτώντας ένα πρωτόγνωρο φαινόμενο για την ιστορία της χώρας που δεν είχε τότε μαζικά κόμματα.[24] Το, επίσης, αξιοσημείωτο στοιχείο είναι ότι η μαζικοποίηση αυτή συνοδεύεται από ραγδαία μεταβολή στην κοινωνική σύνθεση του κόμματος αφού ενώ το 1942 το 70% των μελών είναι εργάτες, τουλάχιστον στην Αθήνα, τον Ιανουάριο του 1944 τα εργατικής προέλευσης μέλη είναι τα μισά του συνόλου, σύμφωνα με την εκτίμηση του ίδιου του ΠΓ. Στην οργάνωση Αθήνας και ιδίως στην επιτροπή πόλης ήταν εργάτες το 50,5% των μελών στο γραφείο της Επιτροπής, το 60% στο σύνολο της Επιτροπής, ενώ στις «αχτίδες» (ομάδα οργανώσεων βάσης), το ποσοστό ήταν 42,5%. Στις αντιπροσωπίες των αχτιδικών συνδιασκέψεων της οργάνωσης της Αθήνας το 45% ήταν εργάτες ενώ μόνο το 37% ήταν εργατικής προέλευσης στελέχη αντιπρόσωποι για την συνδιάσκεψη της Αθήνας.[25]

Αλλά και μια σειρά άλλων κοινωνικών μερίδων, στρώματα, ενδιάμεσες κατηγορίες και διαταξικά σύνολα μετείχαν στην εν γένει αντιστασιακή προσπάθεια. Διαμορφώνοντας πρωτόγνωρες εμπειρίες κοινωνικής οργάνωσης, μετέχοντας στο δίκτυο των εκατοντάδων λαϊκών οργανώσεων που συγκροτούνται σε όλη την επικράτεια,[26] κοινωνικές δυνάμεις απρόσφορες σε τέτοιες διαδικασίες στο παρελθόν έπαιξαν και αυτές καθοριστικό ρόλο. [27]

Ενδεικτικά, στην Εθνική Αλληλεγγύη το 60% περίπου των κατά τόπους κληρικών ήταν μέλη της. [28] Μάλιστα, στην Γ΄ Ολομέλεια της Κεντρικής της Επιτροπής επίτιμος πρόεδρος της εκλέχτηκε ο μητροπολίτης Κοζάνης Ιωακείμ. [29] Στη νεολαία με βάση τις εκθέσεις κομματικών στελεχών, κατά τη διάρκεια της Κατοχής το ποσοστό συμμετοχής νέων (μέχρι 24 ετών) στις ανταρτικές οργανώσεις κυμαίνονταν από 45 μέχρι 60%. [30] Το ποσοστό αυτό ανέβαινε μέχρι και το 75%, αν το όριο ηλικίας έφτανε μέχρι και τα 30 χρόνια. [31] Με υποδειγματική συγκρότηση, οι ανταρτο-επονίτες δίπλα στον ΕΛΑΣ ήταν περίπου οι 35.000. Να σημειωθεί ότι με βάση τους υπολογισμούς, την περίοδο από τον Μάρτιο του 1944 έως την απελευθέρωση, περίοδο ιδιαίτερης μαζικοποίησης της ΕΠΟΝ, το ποσοστό των νέων που είχαν οργανωθεί αφορούσε σε επίπεδα του 70 και 80% για της Θεσσαλία, την Κεντρική και Δυτική Μακεδονία. [32]

Αξιοσημείωτο είναι ότι στις επονίτικες οργανώσεις εντάσσεται η συντριπτική πλειοψηφία των μορφωμένων νέων (μαθητές, απόφοιτοι Γυμνασίου, φοιτητές), η περιώνυμη «Σπουδάζουσα». [33] Αλλά σημασία είχε και η ενεργοποίηση παιδιών ηλικίας μέχρι 14 ετών, τα «αετόπουλα και οι «γερακίνες», τον αριθμό των οποίων το ΕΑΜ αυτάρεσκα ανέβαζε στις 200.000. [34]

Αλλά και στις γυναίκες, αυτές αποτελούσαν το 45% περίπου των εαμικών οργανώσεων με πρωταρχικό ρόλο στην Εθνική Αλληλεγγύη και την ΕΠΟΝ, [35] αλλά και στην υποστήριξη των ενόπλων τμημάτων του ΕΛΑΣ, είτε με τη μορφή του εφοδιασμού είτε με αυτήν της ιατροφαρμακευτικής αρωγής. Ένας αρκετά μεγάλος αριθμός συμμετείχε και στα καθεαυτό ένοπλα σώματα ως αντάρτισσες και αξιωματικοί. [36] Υπήρχαν άλλωστε και τμήματα γυναικών, ακόμη και έφιππη γυναικεία ομάδα στην περιοχή των Τρικάλων. [37] Εκτός όμως από τις ένοπλες αντιστασιακές οργανώσεις ένα εξαιρετικά μεγάλο ποσοστό γυναικών δραστηριοποιούνταν στις μαζικές οργανώσεις της πόλης, διακινούσαν τον παράνομο Τύπο, ενεργοποιούνταν σε επιστημονικές οργανώσεις. [38]

[1] Β. Λένιν, Πολιτική Έκθεση Δράσης της ΚΕ του ΚΚΡ, 28 Μαρτίου 1922, Άπαντα, τομ 45, Αθήνα, σ. 88.

[2] Β. Ι. Λένιν, Κράτος και Επανάσταση, εκδ. Θεμέλιο, μετάφραση Αντ. Σολάρο, Αθήνα 1982, σ. 110, 129.

[3] Κ. Μαρξ, Εμφύλιος Πόλεμος στη Γαλλία, εκδ Στοχαστής, Αθήνα 1976, μετάφραση Επιτροπής Ελλήνων του Εξωτερικού, σ. 67-73.

[4] Β. Ι Λένιν, Ο Αριστερισμός, Παιδική Αρρώστια του Κομμουνισμού, Αθήνα, μετάφραση Γ. Νικολαΐδης, σ. 92 και 197.

[5] Σαράντα Χρόνια του ΚΚΕ 1918-1958, Αθήνα 1964, σ. 260.

[6] Δ. Γληνός, Τι είναι και τι θέλει το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο, Αθήνα 1944, σ. 31-32.

[7] Βλ. και Ν. Πουλιαντζάς, Πολιτική εξουσία και Κοινωνικές τάξεις, τομ. Α, Αθήνα 1975, σ. 181.

[8] Είναι χαρακτηριστικό, άλλωστε, ότι το Λαϊκό Δικαστήριο ήταν η απευθείας εξέλιξη των προπολεμικών κοινοτικών οργάνων επίλυσης των διαφορών Γ. Μπέικος, Η Λαϊκή Εξουσία στην Ελεύθερη Ελλάδα, τομ. Α, Αθήνα 1979, σ. 23-35.

[9] Για τα αριθμητικά δεδομένα στις οργανώσεις της Θεσσαλίας, Λ. Αρσενίου, τομ. Β, ο.π. σ. 280.

[10] Το ΚΚΕ είχε το υψηλότερο ποσοστό μελών του σε αναλογία πληθυσμού σε όλη την Ελλάδα στη Θεσσαλία, ο.π. σ. 225.

[11] Στ Άρματα, στα Άρματα, Χρονικό της Εθνικής Αντίστασης, Αθήνα 1967, σ.350-353.

[12] Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η Θεσσαλονίκη που στις εκλογές του 1951 δίνει στην ΕΔΑ το 28,1% των ψήφων και στην κεντροαριστερή ΕΠΕΚ το 26,3. Η. Νικολακόπουλος, Η Καχεκτική Δημοκρατία, Κόμματα και εκλογές, 1946-1967, Αθήνα 2000, σ.143-153.

[13] Από την προσπάθεια αυτή αποκλείονταν μόνο οι διορισμένοι στις συνδικαλιστικές ηγεσίες από τον Μεταξά ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα του ΚΚΕ, τομ. 5, Αθήνα 1981, σ. 50.

[14] Βλ. και Α. Αυγουστίδης, «Το Εργατικό ΕΑΜ», στο Η Ελλάδα 1936-1944, ο.π. σ. 284.

[15] Απόφαση ΠΓ του ΚΚΕ, Ριζοσπάστης 20 Απριλίου του 1943.

[16] Σ. Μάξιμος, Γράμμα στο Π.Γ του ΚΚΕ, Αθήνα 1950, σ. 30.

[17] Α. Κέδρος, Η Ελληνική Αντίσταση 1940-1944, τομ. Α, Αθήνα 1976, σ. 237-242.

[18] Ριζοσπάστης 6 Μαρτίου 1943 και Β. Μπαρτζιώτας, Εθνική Αντίσταση και Δεκέμβριος 1944, Αθήνα 1980, σ. 116-118. Και Π. Ρούσος, Η Μεγάλη Πενταετία, τομ. Α, ο.π. σ. 279-282.

[19] R. Milliex, «Οι διανοούμενοι της Ελλάδας στην υπηρεσία της αντίστασης», Επιθεώρηση Τέχνης, τευχ. 87-88, σ. 413-419.

[20] Β. Ρώτας Θέατρο και Αντίσταση, Αθήνα 1981, σ.34-49.

[21] ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα τομ. 5, ο.π.. σ.50.

[22] Α. Παπαπαναγιώτου, Το ΚΚΕ στον Πόλεμο και την Αντίσταση, Αθήνα 1974, σ. 45-47.

[23] Κομμουνιστική Επιθεώρηση, τευχ. 26-27, 1944, σ. 23.

[24] Γ. Ζεύγος, Εισήγηση στη Δεκάτη Ολομέλεια, 1/ 1944, Επίσημα Κείμενα του ΚΚΕ, ο.π. σ.

199.

[25] Κομμουνιστική Επιθεώρηση, αρ. τευχ.43, Νοέμβριος του 1945, σ.34-35.

[26] Βλ. Η Λαϊκή Δικαιοσύνη και η Αυτοδιοίκηση στην Ελεύθερη Ελλάδα, εκδ. Γ.Σ του ΕΛΑΣ, 1943. Λαϊκή Αυτοδιοίκηση και Δικαιοσύνη, 5 Λαϊκοί Κώδικες, ανατ. Αθήνα 1975 και Ζέπος, Αθήνα 1982.

[27] Βλ. Γ. Ζεύγος, ο.π. σ. 190.

[28] Εθνική Αλληλεγγύη, Εθνική Αλληλεγγύη, Μια προσπάθεια και Ένας Άθλος, το έργο της εθνικής Αλληλεγγύης, εκδ. Να υπηρετούμε τον Λαό, Αθήνα 1945, σ. 21.

[29] Μνήμες και Μαρτυρίες από το 40, και την Κατοχή, Αθήνα 2000, σ. 178-192.

[30] Π. Ανταίος, Έκθεση στο ΚΣ της ΕΠΟΝ, 31 Φεβρουαρίου 1943, στο Π. Ανταίος, Συμβολή στην Ιστορία της ΕΠΟΝ, τομ. Α, Αθήνα 1977, σ. 218.

[31] Θ. Μητσόπουλος, Το 30 Σύνταγμα του ΕΛΑΣ, Αθήνα 1987, σ. 629.

[32] Τα στοιχεία των Οργανωτικών και Πανελλαδικών Συνδιασκέψεων της ΕΠΟΝ, στο Ανταίος, τομ Β, σ. 267, 285 και 295.

[33] Βλ και Δ. Αντωνοπούλου-Ψιλοπούλου, Τα Κορίτσια του Πολυτεχνείου, Αθήνα 2008. σ. 17-94.

[34] Για το ρόλο των μαθητών στις μαζικές κινητοποιήσεις βλ. Τ. Πατρίκιος, «Δύο Επέτειοι», Εθνική Αντίσταση, τευχ. 64-65, 2003, σ. 18-19.

[35] Για το ρόλο των γυναικών στην Αντίσταση, Μ. Γλέζος, οπ. σ. 381-385.

[36] Στην περιοχή της Θεσσαλίας αποτελούσαν το 10% του Εφεδρικού ΕΛΑΣ, Εισήγηση Κ. Καραγιώργη, υπευθύνου γραφείου Θεσσαλίας του ΚΚΕ, στο Β΄ Πανθεσσαλικό Συνέδριο, στο Λ. Αρσενίου τομ. Β΄, ο.π. σ. 282.

[37] Οι Γυναίκες στην Αντίσταση, Μαρτυρίες, Αθήνα 1982, *passim*.

[38] Τ. Βερβενιώτη, Η Γυναίκα της Αντίστασης. Η Είσοδος των γυναικών στην πολιτική. Αθήνα 1994, *passim*